

Arésztól Héphaisztoszig. A hadirokkantak oktatása az első világháború idején

VÖRÖS KATALIN

„A rokkant kérdés a háború alatt felidézett állami és társadalmi problémák egyik legfontosabbika. Megoldásának nyitja abban rejlik, hogy úgy ápoljuk, gondozzuk, oktassuk és irányítsuk azokat, akiket a rokkantság fenyeget, hogy közülök mentől kevesebb váljék valóban rokkantá s a rokkantak mentől kevesebbé érezzék anyagi és lelki hátrányait.”

Tisza István, 1915¹

Az 1890-es évek végére kialakult Magyarországon a modern, intézményesült iparoktatás rendszere. A képzett szakmunkások nevelése a korszakban az egyes országok közötti hatalmi versengés szerves része volt. Ennek a versengésnek a csúcspontját az első világháború jelenti, amikor az addig elért eredmények a harctéren is megméretettek. A háború során a hadászati célokat kielégítő ipari termelés felértékelődésével az iparoktatás még fontosabb szerephez jutott, de a szakoktatásnak a harcok elhúzódásával új problémákkal és feladatokkal kellett szembenéznie. A dualizmuskori intézményesült magyar szakoktatás diskurzusát az első világháborúig alapvetően a gazdasági érdekek és a modernizáció századfordulós narratívája határozta meg, mely kapcsán olykor felmerültek szociálpolitikai (szegényügy, bűnmegelőzés, gyermekvédelem stb.) kérdések is, de hangsúlyossá az első világháború eseményei tették, amikor a rokkantak oktatása a szakképzés új kihívásaként jelentkezett. A „rokkantügy”, mint szociálpolitikai kérdés (szegényügy) vált elsősorban hangsúlyossá a hatalom számára (lásd *Teleki*, 1918) és ennek csak kísérőszólamaként hallatták hangjukat a gyógypedagógiai, orvosi és etikai nézőpontok.

A fogyatékosok iskoláztatása a neveléstörténet egyik fontos témája, mely sokféle szempontú megközelítést tett már lehetővé a kutatók számára (a teljesség igénye nélkül: *Gordosné*, 1991, 2007; *Márkus* 2004; *Könczei*, 2009; *Nóvik és Pukánszky*, 2010; *Benczúr*, 2011; *Nagy*, 2012), a szakoktatási vonatkozásai azonban eddig elkerülték figyelmüket. A szakoktatás a hazai történeti kutatásokban hosszú ideig marginális szerepet játszott (vö. *Páldi és Kovács*, 2007), azonban az elmúlt években ismét születtek a munkásság és a szakoktatás tárgykörében releváns hazai írások, melyek igyekeztek bekapcsolódni a nemzetközi

1. *Tisza István* miniszterelnök előszava *Bethlen Balázsné: Rokkant katonáink jövője* 1915-ben megjelent munkájához.

tudományos diskurzusba (például: Nagy, 1994, 1999; Bódy, 2006; Nagy, 2010, 2013, 2014; Székely, 2013). A szakoktatás első világháború alatti története döntően feltáratlan – köszönhetően a források hiányának is –, csupán egy-egy iskola történetét bemutató munka készült az adott intézményre vonatkozó legfontosabb adatokkal (Pandur, 1988; Antal, 1996; Borsi, 2000), de átfogó módon nem foglalkoztak vele. Az összefoglaló igényű írások közül az első világháború alatti eseményekkel csak szórványosan foglalkozott Győriványi (2000) és Fericsán (1999, 2001), míg Szűcs (1994) és Orosz (2003) írásai egyáltalán nem érintették az első világháborús történéseket.

Jelen tanulmány a különböző hivatalnokok és szakemberek tanulmányai, jegyzetei, vonatkozó törvények, rendeletek, állami statisztikák és leírások, valamint az iparoktatás legfontosabb orgánumának számító *Magyar Iparoktatás* folyóirat segítségével igyekszik bemutatni az állami hadigondozás szervezetét, a rokkant katonák oktatásának szerepét a rehabilitációban és annak konkrét megvalósulását a rokkantiskolák, valamint ipariskolák keretében.²

A fogyatékos katonák gondozásának keretei

A XIX–XX. századfordulóján a szekularizáció és a hagyományos közösségek felbomlásával az állam szerepvállalása fokozatosan nőtt, feladatköre pedig egyre bővült. Ennek a folyamatnak a részeként a XIX. század második felétől a nyugat-európai országokkal megegyezően, de attól eltérő ütemben, fejlődött Magyarországon is a szociális gondoskodás jogi és intézményi háttere. Az ipari forradalommal és az urbanizációs folyamatokkal párhuzamosan, kiépült a munkásvédelem, a nyugdíj, a beteg- és balesetbiztosítás rendszere,³ illetve a fogyatékkal élőköt segítő különböző intézményes ellátási formák (Gordosné, 1991; Kullmann és Kun, 2004). Az első világháborúból hazatérő sebesült katonák tömegeinek gondozása és reintegrációja új kihívásokat jelentett a formálódó gondoskodó államnak.

A fogyatékos, illetve rokkant katonák esetében a rehabilitálásuk fontos elemként, mind intenzívebben mutatkozik meg a nevelés-oktatás szükségességére. A főként Arnold Gehlen munkássága nyomán mára már klasszikussá vált filozófiai antropológiai elképzelés felől értelmezve az adott jelenséget: a fogyatékossgal élő egyéneknél, hiányosságaik révén, még intenzívebben jelentkezik a másokra utaltság, illetve a nevelés fontossága, így esetükben tovább hangsúlyozódhatnak a gehleni értelemben vett emberi világ sajátosságai.⁴ Az adott kultúra toleranciaszintje – az elfogadás mértéke, az intézményes segít-

2. A Hadigondozó Hivatal iratanyagának legnagyobb része elpusztult, a fellelhető töredékes dokumentumok 1919 után keletkeztek.

3. A szociálpolitika a XIX. és XX. század során formális és anyagi periódusokra osztható fel, melyek során különböző szociális gondoskodás körébe sorolható intézkedések láttak napvilágot. (Erről lásd bővebben: Ferge, 1986; Gyáni, 1994)

ségnyújtás keretei – jelentősen befolyásolja a fogyatékkal élők boldogulását. Ebben az értelemben a fogyatékosokra fordított figyelem és a különböző gondozó, nevelő, oktató intézeteik történetét vizsgálva az adott társadalom emberképéről és toleranciaszintjéről tudhatunk meg többet (*Kálmán és Köncei, 2002; Zászkaliczky, 2006*).

A szakoktatás 1914 utáni története is számos ponton kapcsolódott össze az állami szociálpolitikával és a rokkantak rehabilitációjával, melynek eredményeként a szakképzés fogalma kiszélesedett, új jelentéstartalmakkal bővült. A képezhető és a képezhetetlen fogalompár szükségszerű újradefiniálása következtében egy szélesebb értelemben vett iskolafogalommal találkozhatunk a szakoktatás területén, mely – ha csak korlátozottan is, de – képzési lehetőséget biztosított számos fogyatékkal élő személynek (akik ekkor még minden esetben a hadirokkantak közül kerülhettek ki, vö. *Zászkaliczky, 2006*).

A fogyatékkal élők intézményes gondozása érdekében az első fontosabb lépéseket már az első világháború előtti évtizedekben megtették, melyek mentén továbbhaladva a XX. századi gyógypedagógia, rehabilitáció és szociálpolitika szélesre tárhatta „befogadó karjait”, különösen az 1970-es éveket követően. A *Braddock és Parish (2001)* amerikai szerzőpár szerint a rokkantakról való széleskörű gondoskodás, mint állami feladat a világháború előtt elsősorban a munkássággal, a munkások kártérítésével kapcsolatos diskurzusban jelent meg.⁵ A gyárakban, üzemekben megsérült munkások rehabilitációja részeként, vagyis munkaképességük visszaállításának érdekében, már a XIX–XX. századfordulóján előfordult, hogy gondoskodtak gyógykezelésükről és a megfelelő (át)képzésükről. Az 1900-as évek előtt az angol gyári törvények ugyan kiterjedtebb módon védelmezték a munkások érdekeit, mint Európa bármely másik országában, de a társadalombiztosítási törvények tekintetében a századfordulón már a németek jártak az élen.⁶ A fogyatékoságot sokáig az egyén problé-

4. *Gehlen* koncepciója szerint az ember biológiai-fiziológiai értelemben az állatokhoz képest hiány-lény, hiszen nem rendelkezik karmokkal, fogakkal vagy egyéb, a túléléshez szükséges morfológiai adottságokkal. Ami az embert tehát emberré teszi – és túlélésre alkalmassá – az a kultúra, ezzel együtt a másokra utaltsága, a kommunikációra és nevelésre szorultsága (*Kálmán és Köncei, 2002; Zászkaliczky, 2006*).

5. Itt kell megjegyeznünk, hogy a hadirokkantak gondozására már ezt megelőzően is találunk példákat a magyar történelemben is, így például az 1848–49-es szabadságharcban megrokkant honvédek, azok özvegyeinek és árváinak a megsegítésére 1868 után, rendszeresített állami segély formájában. (*Pallas Nagylexikon*, URL: http://www.kislexikon.hu/orszagos_kozponti_honved-valasztmany.html Utolsó letöltés: 2015. július 14.)

6. Az 1880-as években a bismarcki reformok körébe illeszkedő kötelező betegségi (1882), baleseti, öregségi és rokkantsági (1889) biztosításról szóló törvények egy széleskörű szociális hálót teremtettek meg. Ennek részeként a rokkant munkások rehabilitációja, illetve rehabilitáció jellegű képzése is a szociális gondoskodás egy bevett formájaként jelent meg, mely számos ország számára példaértékűvé vált. Dánia 1891 és 1898 között, Belgium 1894 és 1903 között átvette mindhárom német törvényt. Ausztriában az első balesetbiztosítási törvényt 1887-ben, míg az USA-ban, először Maryland államban, 1902-ben hozták meg (*Briggs, 1991; Braddock és Parish, 2001*).

májának és nem társadalmi kérdésnek tekintették. A kapitalizmus és az iparosodás elterjedésével párhuzamosan jelentkezett a fogyatékosok gondozásának „professzionizálódása”, de a XX. század második feléig alapvetően olyan medikális problémaként, ami akadályozza a hatékonyságot és a termelékenységet (Braddock és Parish, 2001).

A különböző jótékonyági, karitatív és emberbaráti szervezetek jelentős szerepet vállaltak a világháborúban megsérült katonák ápolásában és rehabilitációjában.⁷ A rokkantakkal kapcsolatos állami szerepvállalás főként a hadba lépést követő években körvonalazódott határozottabban. Fontos azonban látnunk, hogy akárcsak Angliában, Németországban vagy Ausztriában, úgy Magyarországon is a hadirokkantak sokkal több törődésben és magasabb fokú kezelésben részesültek, mint a nem harci események során megsérültek vagy születésüktől hátrányokkal rendelkezők. Az eltérő minőségű gondoskodásnak megnyilvánulására lehet jó az alábbi, Feu (2009) által idézett példa: az angol katonák, akik a háborúban veszítették el lábukat, jobb és művészien kivitelezett protézisre jogosultak az államtól, mint a civilek. A csatában súlyosan sérülést szenvedett harcosok a legtöbb kultúrában, akárcsak az ókori Spártában, általános közmegebecsülésnek örvendtek, így a róluk történő gondoskodás a társadalmi toleranciának sajátos megnyilvánulását jelenti (Kálmán és Könczei, 2002).

Németországban, Ausztriában és Magyarországon is a sérült katonák kérdését mindvégig a hadügy hatáskörébe tartozónak tekintették. A hazatérők nem szereltek le és többnyire szeparáltan ápták őket, de az utókezelésükbe, rehabilitációjukba már polgári irányítású szervezeteket is bevontak (Suba, 2011).⁸ A központi hatalmak esetében, az egyértelműen érvényesülő német szociálpolitikai modell hatására, az állam magára vállalta a sérült katonák segélyezését és átképezését, sőt gyakran kamatmentes kölcsönt nyújtott az ipart nyitó vagy kereskedésbe fogók számára (Klebensberg, 1916; vö. Pajor, 2009).

7. Angliában 1915 előtt a rokkant katonák gondozásának egyik meghatározó szervezete volt a Soldiers' and Sailors' Help Society. Civil kezdeményezések voltak: az USA-ban a Vörös Kereszt által 1917-ben létrehozott „Institute of Crippled and Disabled Men”, illetve a Magyarországon 1915. február 13-án megalakult „Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság”, amely a magyar kir. Rokkantügyi Hivatal elődintézményének tekinthető (Feu, 2009; Braddock és Parish, 2001; A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése, Magyar Iparoktatás 1915/16. 17–18. 523.).

8. A m. kir. miniszterelnök 1915. évi 3.301. számú rendelete a rokkant katonákat gondozó szervezetről.

Az állami hadigondozás és a „munka hatalma” Magyarországon

A rokkantakkal való törődést az állam törvények és rendeletek útján is deklarálta, ezzel kijelölte a szociális gondoskodás feladatköreit.⁹ A hadirokkantak gondozását alapvetően az 1915. évi XV. törvénycikk határozta meg, mely állami feladatként jelölte meg a háborúban megsérült katonák gyógyítását, orvosi utókezelését és oktatását. A törvényt a háborús események megkezdését követően viszonylag gyorsan elfogadta az országgyűlés. Szükség is volt erre, hiszen a statisztikai adatok tanúsága szerint a legtöbb katona a világháború első éveiben halt, illetve sebesült meg. Az első világháború négy éve alatt az Osztrák–Magyar Monarchia területén 9 millió embert állítottak hadba, ebből 3,4 millió jutott Magyarország és Horvátország területére, amelyből a háború első hónapjaiban 1 millió meghalt, megsebesült vagy eltűnt a szerbiai és galíciai fronton. Magyarországon végül 530 ezerre tehető a halottak, 1,4 millióra a sebesültek és közel 832 ezerre a fogságba esettek száma (Romsics, 2005).¹⁰

A segélyre, valamint egyéb, az állam részéről érkező segélynyújtásra csak abban az esetben számíthatott az egyén, ha az uralkodó normarendszer értelmében önmaga is próbált a társadalom hasznos része lenni, melyet a munka világába történő visszalépés révén érhetett el. A munka, mint a modern ember egész életét átfogó hatalom, illetve fegyelmező erő a gondoskodó állam szociális intézkedéseiben is testet ölt, így a rokkantak rehabilitálása esetében is (Foucault, 1996; Németh, 2007).

Eisler Hugó 1911-ben a mozgáskorlátozottak gondozásáról megtartott előadásában több ponton is rendkívül érzékletesen ragadta meg a modern ember munkához való viszonyát és ezzel együtt a fogyatékosokkal kapcsolatos attitűdöt és gondoskodás lényegi elemét: „A társadalom legelső és legszentebb kötelessége a nyomorék testből munkára képes embert teremteni. Alamizsna helyett munkaképességet, vigasz helyett nevelést az életre kell nyújtaniuk [...] Még ha a munka, melyet a nyomorék végez, nem is volna értékesíthető, akkor is meg kell részükre szervezni a lehetőséget, hogy dolgozzanak, mert e munka az mely nemesít és boldogít és egyedül a munka az, mely épen a nyomorékkal elfeledteti testi fogyatékoságát és felébreszti benne emberi voltának öntudatát. Az államnak pedig nemcsak humanus érzése, hanem elsőrendű érdeke pa-

9. A rokkanttá vált katonákkal kapcsolatban már 1875-ben született törvény, de ennek felülvizsgálata és az aktuális állapotokhoz történő igazítása 1914 után egyértelműen szükségszerűnek mutatkozott. Az 1875. évi törvény a rokkantak pénzbeli segélyének összegét nem a rokkantság mértékéhez – azaz a keresőképesség százalékos csökkenéséhez – képest, hanem az illető katonai rangjához viszonyítva határozta meg (1875. évi LI. tc.).

10. Nagy Péter Tibor fogyatékosokra vonatkozó oktatásszociológiai kutatásából tudjuk, hogy az első világháborúban megsérült, illetve fogyatékosná vált személyek aránya az egész népesség állapotát nem érintette jelentős mértékben a népszámlálási adatok alapján (Nagy, 2012).

rancsolólag követeli, hogy a nyomorékokról gondoskodják. Hangsúlyozom, nem etikai, morális, rendőri szempontok utalják erre, hanem gazdasági anyagi érdekek. Mert a nyomorék munka értékes és értékesíthető munka.” (Eisler, 1911. 41–42.) Az idézet a gehleni filozófiai antropológiai koncepcióval látszik több ponton összecsengeni, így a fogyatékos személy a számára adekvát munka elsajátítása és a nevelés révén túlléphet testi-fiziológiai fogyatékoságain és „emberi voltának öntudatára” ébredhet. Eisler szövege egyértelműen a hatalom narratíváját reprezentálja, a századforduló modern államainak értékrendjét képviselve. A kapitalista (vagy kapitalizálódó) gazdaság, illetve társadalom fennmaradását, fejlődését egyes tagjainak a termelékenységtől teszi függővé. A fogyatékosok és a pauperek részére nyújtott állami segélyek és támogatások ebben az értelemben a társadalmi hasznosságuk újrafelfedezésének lehetséges eszköze. A támogatásokkal kapcsolatos szigorú megkötések, valamint a kiépülő intézményrendszer is ezt a célt hivatott szolgálni (Foucault, 1996, 2004; Braddock és Parish, 2001).¹¹

A világháború során napvilágot látott cikkek és beszédek a rokkantiskolákat, valamint a rokkantak újbóli munkába állítását, a segélyek folyósításához képeket, mint az állam részéről történő magasabb rendű gondoskodásként jelenítik meg, mely „az egyén és annak családjának, valamint az egész nemzet anyagi és erkölcsi javának megóvása.”-ként értelmeződött ([sz. n.] *Magyar Iparoktatás* 1915/16, 523.; Bethlen, 1915. 49-50.). A rokkantak ügyének rendezésében, szakoktatásuk és munkába állításuk tárgyalásánál az erkölcsi romlástól való megóvás folyamatosan visszatérő gondolat, amely a munkásság esetében nem tekinthető új narratív elemnek, hiszen a háború előtt is megjelent a különböző szakemberek vonatkozó írásaiban (lásd Vörös, 2013). A háború következtében a munka nélkül, segélyeken tengődő, frontról visszatérő katonák, mint a társadalom deviáns elemei, különösen veszélyesnek ítéltettek, hiszen fogékonyak lehettek a különböző szélsőségesnek vélt, forradalmi eszmékre is. „Azok a féllábú kintornás hadirokkantaknak nemcsak szociális szempontból képeznek tehát szomorú látványt, de a lehető legkárosabb hatással lehetnek, újabb nehéz megpróbáltatások idején.” (Szterényi, 1917. 29.) Szterényi József idézett sorai egyszerre jelenítik meg az uralkodó réteg aggodalmait a szocializmus eszméi felé tolódó társadalmi rétegek miatt, illetve a fogyatékos személy minden törekvés és állami gondoskodás mellett is jelenlévő kirekesztettségét.¹²

11. A sérült katonák lehetőség szerinti újra munkába állítását racionális és emberbaráti érdekek diktálták. A sikeres rehabilitációval ugyanis a rokkant és családja megélhetésének biztosítása kevésbé terhelte az államot, valamint a meglévő munkaerőhiányt is csökkenthették, ha csak kis mértékben is. A törvény értelmében a háború során megsérült katonák számára, a korábbi (1875) joggyakorlattól eltérően, a segély összegét a rokkantság mértékének függvényében állapították meg, amely jelentős elmozdulásként értelmezhető a méltányosság 21. század paradigmája felé.

12. Szterényi József 1917-es idézett munkájában egyértelműen a bismarcki szociálpolitika mellett tör lándzsát, vagyis a szociális intézkedések az állam részéről egy nagyobb társadalmi robbanás veszélyétől óvnának meg, illetve a hatalmi elit pozíciót segíthetik konzerválni.

A rokkant katonák – lehetőségeikhez és képességeikhez mérten – minél gyorsabb munkába állítása, melyet a megfelelő oktatási formákkal is elősegíthettek, ezért is mutatkozott különösen fontosnak.

A hadirokkantak gondozásának gyakorlata – az Országos Hadigondozó Hivatal működése¹³

A törvény (1915. évi XV. tc.) gyakorlati végrehajtásáról az 1915. évi 3300. és 3.301 számú miniszterelnöki rendeletek gondoskodtak, ennek érdekében létrehozták a *Rokkantügyi Hivatalt* (1917-től *Országos Hadigondozó Hivatal*, továbbiakban OHGH), amely koordinálta a sérült katonák utókezelését és képzését.¹⁴ Az Országos Hadigondozó közvetlenül a Miniszterelnökséghez tartozott, így intézményei polgári és nem katonai jellegűek voltak. A költségeket viszont a közös hadügyminisztérium, illetve a magyar állam megosztva fedezte, hiszen a katonák gondozására igazgatási szempontból továbbra is hadügyi kérdésként tekintettek. A Rokkantügyi Hivatal intézetei élén miniszteri biztosok vagy igazgatók álltak, akik mellett külön katonai parancsnokságok alakultak a rend és fegyelem fenntartására, valamint egyéb katonai ügyek intézésére (*Klebsberg*, 1916; *A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése*; *Suba*, 2011). A rokkantiskolákat ugyan a Hivatal szervezte és gondozta, de „*tanulmányi tekintetben a főfelügyeletet a kereskedelemügyi miniszter, a társfelügyeletet a vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolja.*” (3215/1916. sz. M. E. rendelet 15. §).

A mozgáskorlátozottakkal kapcsolatos diskurzusban már a háború előtt megjelent az az ideális szervezeti struktúra, mely a gyógypedagógiai intézmények „legtökéletesebb” megvalósulásaként az első világháború alatt felállított hazai rokkantgondozásnak is egyértelműen mintául szolgálhatott. *Eisler* A nyomorék gyermekekről című előadásában részletesen beszámolt az 1882-ben alapított koppenhágai intézetről, véleménye szerint „ezen menhely képezte eddig is és még most is a legtökéletesebb mintaképet, mely után valamennyi többi menhely egész Európában épült.” (*Eisler*, 1911. 39.). Az intézmény szervezete három részre bomlott: egy klinikára, amely a rászorulókat ortopédiai eszközökkel is ellátta; egy iskolára, melynek fő célja kézimunka, a kézügyesség fejlesztése és olyan szakmák oktatása volt, melyek a mozgáskorlátozottat alkalmassá tették arra, hogy fenntartsa önmagát, illetve egy műhelyre, ahol a menhely lakói termelő munkát is végezhettek (*Eisler*, 1911; *Benczúr*, 2011). A

13. Az *Országos Hadigondozó Hivatal* nemcsak névváltozást, hanem hatásköre és feladatkör kibővülést is jelentett: a gondozása nemcsak a világháború rokkantjaira, hanem a háborúban elesett hősök özvegyeire és árváira is kiterjedt. A Hivatal élére ekkor *gróf Teleki Pál* országgyűlési képviselő, későbbi miniszterelnök került (A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése).

14. A magyar rokkantügy szervezetéről 1916-ban *Klebsberg Kuno* – ekkor vallás- és közoktatásügyi államtitkár és a Rokkantügyi Hivatal alelnöke – egy rövid összefoglaló írásában számolt be, ennek segítségével megrajzolható az OHGH működésének főbb elemei.

Rokkantügyi Hivatal szervezeti struktúrájában is a koppenhágai modell hatását fedezhetjük fel. A Hivatal ügykörébe tartoztak tehát az utókezelő intézetek és a rokkantiskolák működtetése, újabbak felállítása, az ortopédiai eszközök előállítása, illetve kész termékekkel a rokkantak ellátása és munkaközvetítése is (*Suba*, 2011; 3300/1915 sz. M. E. rendelet).

A korabeli szociálpolitika működési mechanizmusainak a sajátossága, hogy nem az egyes egyént, hanem a családot tekintették egy kezelendő egységnek. A szociális gondoskodáson így a családok anyagi helyzetének rendezését értették, ami történhetett olyan foglalkozás vagy üzlet elindításának támogatásával is, melyet együttesen volt képes hatékonyan ellátni és nem a háborúban megrokkant férj, apa egyedül. A nők helyzete ezekben a családokban jelentősen megváltozott, köszönhetően a család anyagi biztonságának megteremtésében vállalt szerepüknek. Az egyes rokkant katonák által látogatott tanfolyamok és képzésformák körét ezek a tények is erősen befolyásolták. Azt, hogy milyen munkakör betöltésére alkalmas a hadirokkant, vagyis a „pályaválasztásával” kapcsolatos döntéseket, az utókezelő intézetekben és a rokkantiskolákban felállított *felvevő bizottságok* döntötték el. A bizottságok munkáját segítették a Rokkantügyi Hivatal által megbízott „gazdasági ismeretekkel rendelkező szakférjak”, akikből minden rokkantiskolában és utókezelő intézetben megszervezték az ún. *szociális irodákat*.¹⁵ Az utókezelés esetében és a rokkantak gondozása során már találkozhatunk azzal az elvvel, hogy minden egyénre (értsd család) a számára legkedvezőbb megoldásokat és adekvátabb kezelési módokat keresik. Ennek tényleges érvényesülését és fontosságát az OHGH megjelent füzetei egyes esettanulmányok példáján keresztül igyekeztek hangsúlyozni (lásd *Teleki*, 1918). Ezen esettanulmányok alapján mind markánsabban körvonalazódik a gondoskodó állam eszméje. Az állam ugyanis tudja, mire van szüksége polgárainak a boldogulásához, akár az egyén ítélőképességét saját sorsa felől kétségbe vonva, azzal ellenkező módon rendelkezve.

Rokkant iskolák

Milyen szerepet töltek be tehát a *rokkantiskolák* a szakképzés rendszerében és a katonák rehabilitálásában az első világháború alatt?

A szakoktatást alapvetően gazdasági és nem művelődési célokat határozták meg. A rokkantiskolák ebben a rendszerben új szereplőként jelentek meg, melynek nem a piaci érdekek kiszolgálása volt a feladata csupán, hanem a hátrányokkal és fogyatékkal élők életkörülményeinek javítása is. A rokkantiskolák tényleges arculatát több tényező együttesen befolyásolta. A különböző szakemberek az iskola más-más funkcióját hangsúlyozták, szakterületüknek

15. 3.301/1915 sz. M. E. rendelet 30. §; A szociális irodák munkáját segítette, szakterületől függően, három-három ipari, kereskedelmi munkás és munkaadó, illetve három mezőgazda szaktanácsadó (*Teleki*, 1918).

megfelelően: „Új és komplikált iskola-típussal állunk itt szemben, melynek számolnia kell úgy a bénulás, csonkulás és a betegség, mint a foglalkozások sokféle fajtájával. Az orvos könnyen csak munka-therapiát lát betegének munkájában, gyógyító torna folytatását és lélektani eszközt arra, hogy a rokkantak a végzett munka öröme önbizalmát visszaadja. A mezőgazdasági és ipari szaktanítóban pedig rendszerint megvan a hajlam arra, hogy ugyanolyan oktatásban részesítse a rokkantat is, mint ép növendékét. Úgy a munka-therapiának, mint az oktatás szakszerűségének érvényesülnie kell a rokkant-iskolában, de az intézménynek a maga sajátosságát és jellegzetességét az adja meg, hogy minden egyes tanulója testi fogyatékosságának, betegségének különleges természetével számolva állapítja meg úgy magát a foglalkozást, mint az arra való tanítás útját és módját.” (Klebensberg, 1916. 11–12.).

Teleki Pál szociálpolitikai (1918) munkájában nem csak a rokkantiskolák, hanem az egész rokkantkérdés kapcsán még markánsabban hangsúlyozta, hogy az kevésbé tekinthető a filantropia körébe tartozónak, mint inkább gazdasági kérdésnek: „A rokkant kérdést gazdasági vonatkozásaiban nem szabad mint rokkantkérdést kezelni. [...] Ez gazdasági kérdés, helyesebben sok gazdasági kérdés, amely a rokkantkérdés kapcsán merül fel ugyan, de amelynek több vonatkozása van általános gazdasági kérdésekhez.” (Teleki, 1918. 19.). A rokkant katonák oktatásnak szabályzatát és tanmenetét *Harkányi János* kereskedelemügyi miniszternek is jóvá kellett hagynia, aki a gazdasági szempontok érvényesülését volt hivatott biztosítani.¹⁶

A rokkantiskolák sokféle szakképzést kínáltak, de alapvetően a diákok korábbi társadalmi helyzetének megtartására irányultak, nem támogatták a magasabb iskolai tanulmányokat, így a társadalmi mobilitást sem. Az iskola szaktanfolyamait szintjük szerint három nagy kategóriába sorolhatjuk: (1) a különböző mesterségek elsajátítására vagy újratanulására szervezett tanfolyamok, hat elemi és két polgári végzetek számára; (2) a műszaki vagy kereskedelmi tisztviselői tanfolyamok, négy középiskolát végzeteknek;¹⁷ (3) a mestertanfolyamok, képzett iparosoknak a legújabb technológiák és eszközök megismerésére. Mindhárom tanfolyamtípus esetében előfeltételként jelent meg az adott foglalkozási körhöz köthető szakmai ismeret. A rokkantiskolák keretében megszervezett tanfolyamok sokféle foglalkozási területet öleltek fel, így az

16. 1916. január 18-án 2905. sz. kelt kereskedelemügyi miniszteri hozzájárulás. A részletes működési szabályzatot és tantervet a Magyar Iparoktatás folyóirat 1916 tavaszán részletesen közölte ([sz. n.] *Magyar Iparoktatás* 1915/16 20. évf. 17–18. 522–568.).

17. A tisztviselői tanfolyamok a felső ipariskolában kerültek megszervezésre, de szervezetileg a rokkantiskolák kihelyezett tanfolyamainak minősültek. A tisztviselő tanfolyamok elvégzését követően valamely vállalat, üzem tisztí teendőire, illetve vezetésére készítette fel a növendékeket. (3215/1916. sz. M. E. rendelet)

épület- és bútorasztalostól kezdve, a géplakatoson, cipészen át az elektrotechnikusig.¹⁸

Az iskolák padsorait olyan katonák töltethették fel, akik nem rendelkeztek vagyonnal, mely révén a saját és családjuk anyagi helyzetét biztosíthatták volna, illetve rokkantságuk és betegségeik következtében korábbi foglalkozásukat nem, vagy nem kellő hatékonysággal tudták volna folytatni. Az iskolák egyrészt fontos terápiás intézetnek számítottak, hiszen orvosi utókezelés részeként is utalhattak ide katonákat, másrészt céljuk volt, hogy a maximum egy éves képzési idő alatt a diákok korábbi foglalkozásukat megváltozott képességeiknek megfelelően is alkalmasak legyenek gyakorolni, vagy valamilyen új, számukra adekvát foglalkozást sajátítsanak el, esetleg elemi, polgári tanulmányaikat befejezzék, kiegészítsék.¹⁹ „Óvakodni kell azonban az elmélet túltengésétől, mi a rokkantak nagy többségében az egész intézmény hasznosságába vett hitét megdöntené.” (Kleblsberg, 1916. 12.). A katonák tanulási kedvének felélesztését fontos feladatként értelmezték, amire a rokkant sikeres rehabilitációjának meghatározó eszközeként tekintettek, ezért számos népszerűsítő és ismertető anyag jelent meg a rokkantügyről és képzési lehetőségekről.²⁰ A hadirokkantak motivációját a képzések gyakorlatorientált megszervezésével kívánták erősíteni, amit minden OHGH kiadványban külön hangsúlyoztak. Ennek megfelelően a szaktanfolyamokon az empirikus ismeretszerzésnek nagyobb teret engedtek, mint a megegyező fokú szakiskolai képzéseken, ez átlagosan 10%-kal több műhelygyakorlatot jelentett az órarendben.²¹ Az egyes órákon belüli tananyag a szűkebb időkeretnek is köszönhetően jóval célirányosabb, specifikusabb és redukáltabb ismereteket nyújtott a végzeteknek. A rokkantiskola keretei között alkalmuk nyílt a sebesülteknek, hogy megtanulják, illetve felfedezzék testük korlátait, valamint a protézisek alkalmazását (Bethlen, 1915).

A háború során felállított 14 rokkantiskola között ipari és mezőgazdasági profilúakat egyaránt találhatunk. Az iskolák többségét az ország nyugati, valamint északi megyéiben szervezték meg. A legnagyobb rokkant iskola Budapesten jött létre a Pozsonyi úton. Az iskolák székhelyeül gyakran választottak

18. A foglalkozási körökről lásd részletesebben 3215/1916. sz. M. E. rendelet.

19. 3.301/1915 sz. M. E. rendelet, Berecz, 1915/1978.

20. A rokkantkérdéssel kapcsolatban megjelent írások a teljesség igénye nélkül: Berecz Gyula (1915): A Magyar Rokkant Oktatás. *A Társadalmi Múzeum* K. Posner ny. 6–8, 11–12, 14–15, 14–18, 28–32, 37. Lukács György (1915): A rokkantügy. *Magyar Figyelő*. 11. sz.; Rokkant katonák ipari oktatása. *Magyar Iparoktatás* 1915/16, 20. évf. 17–18. sz. 522–633.; Róna Árpád (1916): A protézis technikáról és a hadirokkantaknak az elektrotechnikai iparban való alkalmazhatóságáról. *Elektrotechnika*. 9. évf. 13. szám, 109–113.; Ráth Kálmán (1916): A rokkantak munkaképessége. *Magyar Ipar*. május 21. sz.; Katona Béla (1916): Javaslatok a rokkant kérdés megoldására. A rokkant kérdés gazdasági vonatkozásai. *Magyar Ipar*. május 21. sz.

21. Magyar Iparoktatás 1915/16. 17–18. 522–568.; Az iparoktatás Magyarországon és külföldön, 1904; Víg 1932. adatainak összehasonlítása alapján.

olyan városokat, ahol már működött valamilyen szakképző intézmény, ezek megfelelő kiindulási alapként szolgáltak a rokkantak tanfolyamainak; előfordult, hogy épületeik és személyzetük egy részét is átengedték az új iskolának.

Rokkantiskola helye	Képzés típusa	Férőhej
Budapest (Pozsonyi úti)	Ipari	700
Budapest (Szegényház utcai)	Ipari	250
Budapest (Vakok Intézete)	Kézműipar	140
Pozsony	Ipari, ortopédiai üzem	375
Bia	Munkaterápiás	80
Gici	Mezőgazdasági	40
Vác	Ipari (bőr)	260
Kalocsa	Ipari (fa)	500
Törökszentmiklós	Mezőgazdasági	300
Debrecen	Ipari	91
Debrecen	Mezőgazdasági	80
Kassa	Ipari	A. h.
Kassa	Mezőgazdasági	A. h.
Besztercebánya	Mezőgazdasági	A. h.
Kolozsvár	Ipari	150

1. táblázat: Rokkantiskolák Magyarországon 1915–1918. (Klebensberg, 1916. 14. és Suba, 2011. 30.)

A hadirokkantak számára szervezett iskolák és egyéb tanfolyamok között az ipari jellegűek egyértelműen felülreprezentáltak (összesen kilenc), különösen az ország agrárjellegéhez mérten (vö. Kövér, 1982). Több tényező is befolyásolta ezt, egyrészt maguk a rokkantak gyakran költöztek faluról városba és kerestek ott könnyebb megélhetést iparosként,²² másrészt a korabeli vélemények szerint is „a rokkantaknak tetemes része rokkantságánál fogva alig alkalmas mezőgazdasági munkára úgy, hogy azok a rokkantak, akik mezőgazdászok voltak, kénytelenek valami iparra áttérni.”²³ Sikeres boldogulásuk zálogát főként bizonyos speciális ipari foglalkozásokban látták. Kialakultak jellegzetes, védett munkalehetőségek és szakmák, mint például a hadirokkant trafikosok és cipészek (ők voltak a modern idők Héphaisztoszai, vö. Könczei, 2002). E szakmák műveléséhez az állam előjogokat és bizonyos kedvezményeket is teremtett (Hegedüs, 2009).

22. Az ipari pálya választása sok esetben egyet jelentett a városba költözéssel, ezt a belső migrációs folyamatot kifejezetten problematikusnak ítélik meg a szakemberek, különösen Budapest vonatkozásában. Teleki Pál úgy fogalmaz, hogy a hadigondozás során is csak „nyomás okok esetén engedhető meg a rokkantat Budapestre költözésében támogatni.” (Teleki, 1918. 48.)

23. Tisza István miniszterelnök 1916. február 16-án a rokkantoktatásról elmondott beszéde (idézi: Róna, 1916. 110.)

Az új foglalkozás elsajátítására vállalkozó katonákat, az 1916-os rendelet akkor tekintette teljesen kiképzettnek, ha vizsgamunkájuk alapján mesterségüket segédi minőségben, önállóan is képesek voltak ellátni. Az állami szakpolitika véleménye 1918-ra némileg módosult. *Teleki Pál*, mint az Országos Hadi-gondozó Hivatal elnöke, a gyakorlati tapasztaltok alapján ekkor már úgy vélekedett, hogy a rokkantiskolákban egy év alatt tanult új szakma nem jelentett minden esetben olyan elmélyült szaktudást, mellyel az egykor mezőgazdaságban dolgozó rokkant veterán teljes bizonyossággal képes lehet maga és családja megélhetését biztosítani. A megtanult új szakmára esetükben inkább kereset-kiegészítésként tekintettek. Az iskolákban a gyáripar számára is képeztek rokkantakat, de ennek mértéke jócskán alulmúlta a később kisiparosként tevékenykedőket (*Teleki*, 1918). Az önálló kisiparos vagy kereskedő olyan vágyott karrierlehetőséget jelentett, melyre a legtöbb rokkant törekedett, de relevanciáját a piacra és az egyénekre vonatkozóan már a kortárs szakemberek is megkérdőjelezték (*Teleki*, 1918; *Klebelsberg*, 1916).

A rokkantiskola személyzetének köre az ott végzett összetett munkához illeszkedően a pedagógiai, a gyógyászati és a gazdasági területeket egyaránt fellelőlte, így elemi, polgári és gyógypedagógiai tanítók, orvosok, a különböző szakterületekről érkező művezetők és szaktanárok is segítették a katonák rehabilitálását. A normál szakiskolához képest a tanárok feladatkörei jóval összetettebbeknek mutatkoztak, folyamatosan monitorozniuk kellett a diákokat és speciális igényeiket, hogy az adott tanfolyam, munkamódszer, protézis valóban megfelelő-e számukra.²⁴ A személyzet többségét, mint polgári szolgálatosokat helyezték át a rokkantiskolákba (*Víg*, 1932).

Tanulmányaik sikeres lezárását követően a rokkantiskolák segítséget nyújtottak diákjaiknak az elhelyezkedésben is. Ez önmagában nem új jelenség, hiszen a normál szakiskolák esetében is találunk erre példát már a háború előtt, de ennek mértéke, illetve az OHGH keretében szervezettsége jelentősen túlmutat a korábbiakon. Azokról a diákokról, akik „megnyugvással a magán-gazdasági életbe különböző lelki és testi okból nem bocsáthatók ki [...], akik munka után járni, munkájukat értékesíteni nem tudják” (*Klebelsberg*, 1916. 15.), az állam „kereseti telepek és műhelyek” alapításával kívánt gondoskodni. A hatalom ezzel kivonta őket a primer (piaci, gazdasági) szabályok alól, de megerősítette felettük a felügyeletet, hiszen mindennapjaikra explicit módon fejtette ki befolyását, eltávolítva őket önmagukra és a társadalomra veszélyes gondolatoktól (vö. *Klebelsberg*, 1916).

24. 3.301/1915 sz. M. E. rendelet 21-28 §.

Régi iskolák, új szerepek

A szakiskolák háború alatti feladatai nem merültek ki a tradicionális szakképzésben és a haditermelés aktív támogatásában. „Nagyarányú tevékenységet fejlettek ki az intézetek hadi sérülteknek művétagokkal és ortopédikus eszközökkel való ellátásában, valamint a rokkantak ipari foglalkozására való kiképzésben” is (A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése, 74.). A rokkantak oktatása ugyanis nemcsak a rokkantiskolák kereteiben valósulhatott meg. A rokkantiskolai képzés ideje alatt a tehetségesebb diákoknak szakmájuk „különleges irányú” tanfolyamainak elvégzésére is lehetőségük nyílt. Tanulmányaik megkönnyítése érdekében ösztöndíjban részesülhettek, akárcsak egészséges társaik. A rendelet értelmében az ipariskolák műhelyei egy-egy új foglalkozás vagy a régi begyakorlására is biztosítottak lehetőséget (3215/1916. sz. M. E. rendelet 9 §.).

A gyakorlat az ipariskolák falain belül felülírta az általánosan elfogadott irányelveket a rokkantakkal kapcsolatban, az intézményes ellátás alapvetően szegregált módon történő megvalósulását (Kullmann és Kun, 2004): „A nyomorék nyilvános iskolát nem látogathat. Részben testi fogyatkozásai a mindennapi látogatást lehetetlenné teszik, részben gyógyító eljárások vagy hosszas betegségek követelik meg a fekvést és nyugalmat, végül pszichikai nyomás okok szólnak a mellett, hogy az egészséges ép gyermekek közé ne engedjük őket.” (Eisler, 1911. 45.). A szakiskolákban nemcsak kifejezetten a hadirokkantak számára szervezett tanfolyamokon jelentek meg a háborúban megsérültek, hanem olyan kurzusokon is, melyeken a rehabilitációs célok nem játszottak főszerepet, ezeken a rokkantak az egészségesekkel együtt vehettek részt (Víg, 1932; Antal, 1996).²⁵

A háború során valamennyi felső ipariskolában szerveztek az OHGH által felügyelt tisztviselői tanfolyamokat. Az ipariskolák közül a speciális tanfolyamokat nyújtók aránya jóval alacsonyabb volt és főként az erdélyi ipariskolák jártak élen a rokkantakat befogadó tanfolyamok szervezésében. A rokkantiskolák földrajzi elhelyezkedését figyelembe véve ennek egyértelmű a magyarázata. Az ország keleti felében nem, illetve csak kis főrőhelyű (Kolozsváron csupán 150 katonát tudtak egyszerre befogadni) rokkantiskolákat szerveztek, így feladataik egy részét az ipariskoláknak kellett átvenniük. A megszervezett rokkanttanfolyamok időtartamukat és a képzésük minőségét tekintve is differenciálódtak. Míg a tisztviselő tanfolyamok 5–8 hónaposok, a művezető tanfolyamok 2–3 hónaposok voltak és a felső ipariskolák adtak nekik otthont, addig a mestertanfolyamok csupán 8 hetet öleltek fel és az ipari szakiskolák szervezésében zajlottak (A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése).

A szakiskolák a hadirokkantak gondozásából műhelyeik termelő munkája révén is kivették a részüket. A katonák művétagokkal történő ellátása a hadi-

25. Lásd külön tanfolyamokról *Magyar Iparoktatás* 1915/16 19–20. 629–633.

gondozás részét jelentette: „Minden csonkult katona államköltségen két művétagot kap a Hivataltól és pedig a munkaprotézist és kozmetikus protézist.” (Klebelsberg, 1916. 9.). A háború előtt is működő magán művétaggyárak nem voltak képesek az 1915 utáni keresletet megfelelően kielégíteni, ezért az állam újabb művétagműhelyek felállítása mellett döntött. A Rokkantügyi Hivatal Budapesten az állami felső ipariskolában mesterséges testrészeket előállító műhelyet szervezett. A műhelyet *Dollinger Gyula* főorvos irányította, akit a magyar ortopédia megteremtőjeként is emlegetnek. A felső ipariskola és a művétag-műhely útjai 1917 után különváltak, létrejött az önálló művétaggyár, illetve a vele kapcsolatos műszerészipari szakiskola. A finomabb technikai kivitelezést igénylő kéz- és karprotézisek gyártását az önálló művétaggyár megalakulása előtt az Állami Mechanikai és Óraipari szakiskola műhelyeiben szervezték meg, ahol megfelelő eszközök álltak rendelkezésre (Víg, 1932). Kisebbségi, protézist gyártó műhelyeket több más szakiskolában is felállítottak, így a kassai felső ipariskolában, a pozsonyi, a győri, a debreceni, a kolozsvári, az aradi és a temesvári ipari szakiskolában (Klebelsberg, 1916; *A m. kir. kormány 1915–1918. évi jelentése*). A vidéki műhelyek közül a legnagyobb a pozsonyi volt, mely fontosságát jól mutatja, hogy 1917. július 18. és augusztus 26. között a fémipari szakiskola termeiben és műhelyeiben szervezték meg az *Országos Hadigondozó Kiállítást*.²⁶

Összegzés

A XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve a magyar állam (szociális) gondoskodásának köre mind jobban kibővült, de nem érte el a sokszor példaként emlegetett bismarcki Németország paternalis szociálpolitikáját, még a két világháború között sem. Az első világháború viszont olyan átmeneti időszak, amikor az állam és a társadalom részről is fokozottabb áldozatvállalást és szociális érzékenységet felfedezhetünk fel, mely a szakoktatás területén is érezte hatását. A munka, illetve a hasznos munkavégzés, mint a modern társadalom egyik fő szervező ereje a hatalom háború alatti narratívájában is kiemelkedő fontosságú. A rokkantiskolák – mint sajátos utókezelő és szakképző intézetek – diákjai számára lehetőséget kívántak biztosítani az újrakezdésre, munkaképességük visszaszerzésére és ezzel a társadalom elvárásainak való megfelelésre, az egyes egyének számára pedig az életminőségük javítására.

A hadirokkantakkal kapcsolatos vizsgált szövegekben egyértelműen megjelenik az egyén infantilizálása (például pályaválasztás esetében), döntéseik kétségbevonása a hatalom részéről, de a rájuk ruházott ideológiai funkciók (hős, haza védelmezői, áldozat) mérsékelik, olykor felül is írják ezt. Az ipariskolák új feladatokkal bővülve (rokkantak oktatása, gyógyászati segédeszközök gyár-

26. Erről lásd részletesebben: *Országos hadigondozó kiállítás Pozsony 1917. július–augusztus*. Angermayer Ny. Pozsony, 1917.

tása), ha részlegesen is, de bizonyos esetekben már megvalósítják az integrációt, hiszen egyes szaktanfolyamaikon a többségi társadalom tagjait és a fogyatékos ex-katonákat együtt képezték. A források hiányában azonban a tanfolyamok belső világáról keveset tudunk, így adott közösség toleranciaszintjét sem vagyunk képesek feltérképezni. A jövő kutatásainak célja lehet az egyes iskolák háború alatti történetének részletesebb feltárása, melynek segítségével talán a fogyatékosok neveléséről is többet tudhatunk meg azon iskolatípus esetében, ahol 1914 előtt a felvételi követelmények között „az ép és egészséges testalkat” még kulcsfontosságú feltételként szerepelt.

Szakirodalom

1875. évi LI. tc. A közös hadsereg (haditengerészet) és a m. kir. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról.

1915. évi XV. tc. A közös hadsereg (haditengerészet) és a m. kir. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról.

3.300./1915/ M. E. sz. A csonkított és béna katonák orvosi utókezeléséről, mesterséges testrészekkel való ellátásáról és gyakorlati oktatásáról.

3.301./1915 M. E. sz. A rokkant katonákat gondozó szervezetről.

3215/1916 M. E. sz. A belbeteg katonai gondozó szervezetről.

Magyar Iparoktatás 1914–1917.

A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (1924). [sz. n.], Athénum, Budapest.

Az iparoktatás Magyarországon és külföldön. [sz. n.] (1904): Kiadja a kereskedelmiügyi m. kir. miniszter (Hieronymi Károly). Atheneum, Budapest.

Benczúr Miklósné (2011): Házavató. Történeti áttekintés a mozgáskorlátozott gyermekek gyógypedagógiai neveléséről egy házavató kapcsán. *Gyógypedagógiai Szemle*, 2. 166–174.

Bethlen Balázné (1915): *Rokkant katonáink jövője* (eredeti szöveg: Konrád Bialszki). A m. kir. Rokkantügyi Hivatal. Budapest.

Berecz Gyula (1915/1978): A Magyar Rokkant Oktatása. In: Tóth György (szerk.): *Szemelvénygyűjtemény a „Gyógypedagógia történetéhez” III. Szomatopedagógia történet.* Tankönyvkiadó, Budapest. 58–61.

Bódy Zsombor (2006): Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása 1860-1906. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyar-*

- országban a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Századvég, Budapest. 757–783.
- Borsi Lőrinc (2000): *Veszprém város iparoktatásának története a hazai iparoktatás tükrében*. Táncsics Mihály Szakközépiskola. Szakiskola és Kollégium, Veszprém.
- Braddock, D. L. és Parish, S. L. (2001): An Institutional History of Disability. In: Albrecht, G. L., Seelman, K. és Bury, M. (eds.): *Handbook of Disability Studies*. Sage Publications. Thousand Oaks, California. 11–68.
- Briggs, A. (1991): A jóléti állam történeti perspektívában. In: Ferge Zsuzsa és Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, T-Twins K., Budapest. 223–239.
- du Feu, J. (2009): Factors influencing rehabilitation of British soldieres after World War I. *Historia Medicinæ*. 2. 1. E10. 21 December.
- Eisler Hugó (1911/1978): Részletek a nyomorék gyermekekről című előadásból "A Nyomorék gyermekek otthona" VIII. évi jelentése, Budapest. 17- 26, 28-33. In: Tóth György (szerk.): *Szemelvénygyűjtemény a „Gyógypedagógia történetéhez” III*. Szomatopedagógia történet. Tankönyvkiadó, Budapest. 39–48.
- Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest.
- Fericsán Kálmán (1999): *Ősi fának ága-boga, A középszintű iparoktatás és fejlődése Magyarországon*. Carbocomp, Pécs.
- Fericsán Kálmán (2001): *Tanítómesterek és mestertanítók*. Budapest–Pécs.
- Foucault, M. (1996): *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, M. (2004): *A bolondság története a klasszikus korban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor (1994): *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (1991): *Gyógypedagógia-történet I. Egyetemes gyógypedagógia történet a XX. századig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (2007): Illyés Gyuláné Dr. Kozmutza Flóra, az alapító. *Gyógypedagógiai Szemle*, 2. 132–136.
- Hegedüs Lajos (2009): Velünk élő történelem, avagy egy érdekérvényesítő polgári jogi mozgalom mindennapjai. In: Hegedüs Lajos, Ficsorné Kurunczi Margit, Szepessyné Judik Dorottya, Pajor Emese és Könczei György: *A fo-*

- gyatékosságügy hazai és nemzetközi története*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest. 135–175.
- Kálmán Zsófia és Könczei György (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Klebensberg Kunó (1916): *A magyar rokkantügy szervezete*. Rokkantügyi Hivatal. Bíró Miklós könyvnyomda, Budapest.
- Könczei György (2009): Honnan ered a fogyatékossgal élő emberrel szembeni előítélet? In: Hegedüs Lajos, Ficsorné Kurunczi Margit, Szepessyné Judik Dorottya, Pajor Emese és Könczei György: *A fogyatékossgügy hazai és nemzetközi története*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest. 175–232.
- Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban*. Gondolat, Budapest.
- Kullmann Lajos és Kun Helga (2004): „... El kell-e felejtenünk az orvosi modellt...? A fogyatékossg jelensége az orvostudományban. In: Zászkaliczky Péter és Verdes Tamás (szerk.): *Tágabb értelemben vett gyógypedagógia*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest. 67–90.
- Márkus Eszter (2004): Száz esztendő a mozgáskorlátozott gyermekek szolgáltatásban: Száz éves a budapesti Mozgásjavító Általános Iskola és Diákotthon. *Gyógypedagógiai Szemle*, 1. 72–75.
- Nagy Adrienn (2010): A kereskedelmi akadémiák helye a dualizmus kori iskolai piacon. In: Hajdicsné Varga Katalin (szerk.): *Célok és módszerek a tudásalapú társadalom nevelési intézményeiben: V. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia*. Kaposvár. 258–267.
- Nagy Adrienn (2013): Kereskedelmi szaktanárképzés Magyarországon. In: Andl Helga és Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012. I. kötet*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 166–175.
- Nagy Adrienn (2014): Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése. *Korall*, 118–145.
- Nagy Péter Tibor (1994): *Szakoktatás és politika*. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (1999): Az iparpolitika és a tanoncoktatás kialakulása. In: Kiss Vendel és László János (szerk.): *A középfokú szakoktatás története Magyarországon a felvilágosodástól napjainkig*. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek, Tatabánya. 16–23.

- Nagy Péter Tibor (2012): A magyar fogyatékosok iskolázottság-történetéhez. *Iskolakultúra*, 5. 3–13.
- Németh András (2007): Mi is az idő? – Történeti idősociológiai és időantropológiai vázlatok. *Iskolakultúra Online*, 1. 54–75.
- Nóvik, A. és Pukánszky, B. (2010, szerk.): *Normalität, Abnormalität und Devianz: Gesellschaftliche Konstruktionsprozesse und ihre Umwälzungen in der Moderne*. Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main.
- Orosz Lajos (2003): *A magyarországi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás vázlatos története*. OPKM, Budapest.
- Pandur István (1988): *A barcsi iparoktatás története 1836–1986. Barcs első írásos említésének 600. évfordulója alkalmából*. Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat, Barcs.
- Pajor Emese (2009): A vak és a látássérült emberek mozgalmának magyarországi története, In: Hegedüs Lajos, Ficsorné Kurunczi Margit, Szepessyné Judik Dorottya, Pajor Emese és Könczei György: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest. 67–134.
- Róna Árpád (1916): A protézis technikáról és a hadi rokkantaknak az elektrotechnikai iparban való alkalmazhatóságáról. *Elektrotechnika*, 13. 109–113.
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- Suba János (2011): Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Acta Musei Militaris in Hungaria*, 12. 177–184.
- Szűcs Pál (1996): *A magyar szakképzés ezre éve I*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Miklós (2013): A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In: Kovács Zsolt és Orbán János (szerk.): *Táguló horizontok. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiából*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár. 129–141.
- Szterényi József (1917): *Gazdasági és szociális feladatok a háború után*. Két előadás. Budapest.
- Teleki Pál (1918): *Sociálpolitika és hadigondozás: Gyakorlati tapasztalatok alapján*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

Víg Albert (1932): *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta*. Pátria, Budapest.

Vörös Katalin (2013): „Kié a tanonc?” a kettős felügyeleti rendszer a 19. század második felének tanoncoktatásában. In: Méreg Martin, Somodi Imre és Vörös Katalin (szerk.): *Tanulmányok a neveléstörténet pécsi műhelyéből*. PTE OTDI, Pécs. 55–64.

Zászkaliczky Péter (2006): A (gyógy)pedagógia antropológiai mint a (gyógy)pedagógia bázisdiszciplínája. In: Kelemen Elemér és Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Műszaki Kiadó, Budapest. 80–99.